

Buji Ferenc

Erdély: szimbólum és realitás

„Egy egyetemes történettudomány, amelynek a pusztaságigazságkeresésén kívül más célja is van, abszurdum. De egy nemzeti történettudomány, amelynek a pusztaságigazságkeresésén kívül más célja nincs, szintén az.”¹

Padányi Viktor

■ Attól fogva, hogy Magyarország három részre szakadt (1541), vagy ami ugyanaz, megszületett Erdély mint önálló politikai entitás, Erdélynek szinte mindvégig kiemelkedő, egyszerre konkrét és szimbolikus jelentősége volt Magyarország történetében. Erdélynek ez az önálló, az anyaországtól eltérő történelmi pályája azonban korántsem előzmények nélküli, hanem logikus következménye a megelőző évszázadoknak. Erdélyben tulajdonképpen már a X. századtól kezdve megvolt a hajlam az anyaországhoz képest divergens fejlődésre. Vezetője, a *gyula* nemcsak egyszerűen az ország második embere volt, hanem a maga területén belül olyan jogköröket is gyakorolt, amelyek specifikusan a nagyfejedelemhez tartoztak. Sőt, a X. század második felének gyulai egyre inkább önálló külpolitikát folytattak, mert geopolitikai érdekeik alapvetően különböztek a központi vezetés döntően nyugati orientációjú politikájától.² Bizonyára e divergens fejlődés megállítása is szeme előtt lebegett Taksonynak, amikor fia, Géza számára megkérte Zombor gyulától leányának, Saroltnak a kezét (970 k.). Úgy tűnik azonban, hogy e frigy nem volt elégséges ahhoz, hogy más irányt szabjon az erdélyi politikának. Taksony unokája, István a legyőzött Koppány felnagyelt testének egyik darabját – mintegy miheztartás végett – édesanyja testvérének erdélyi udvarába is elküldte (997). Láthatólag azonban még ez is kevésnek bizonyult: István néhány év múlva már *erővel* volt kénytelen jobb belátásra bírni a gyulát (1003). Ezzel – mint ahogy egyes külföldi krónikák nevezték – a „fekete magyarok” földjének önállósági törekvéseit csírájában fojtotta el, és Erdélyt a központi akarat uralma alá vonta.³

A XI. századtól fogva a gyula méltóságát a *vajdák* követte. Mivel a királyok tisztában voltak azzal, hogy az erdélyi vajdák könnyen a függetlenedés útjára léphetnek, kinevezésüket gyakran igen rövid időre – egy-két évre – korlátozták. Erdély földje azonban továbbra is veszélyes gyúanyagnak bizonyult, különösen ama királyi hercegek számára, akik Erdélyen keresztül gyakorolták bele magukat a királyi mesterségbe („ifjabb királyság”). IV. Béla elsőszülött gyermekének, Istvánnak ajándékozta Erdélyt, aki viszont függetlenítette magát apjától, sőt hadat viselt ellene, és hatalmát sikeresen terjesztette ki gyakorlatilag a Kárpát-medence egész keleti felére. Az Árpád-ház kihalását megelőző és követő zavaros évtizedekben, az oligarchikus anarchia korában Kán László épített ki a központi hatalomtól független vajdaságot, és nemcsak a koronára tette rá a kezét, hanem a királyt, Bajor Ottót is elfogta (1309). Hatalmát még Károly Róbertnek sem sikerült megtörnie, és csak halála után, fiait legyőzve tudta visszaállítani a központi hatalmat Erdélyben. 1467-ben Erdély mindhárom nemzete együttesen lázadt fel Mátyás király ellen, de a gyors királyi közbelépés és a megtorlás hamar „lecsendesítette” őket.

Az utolsó vajdák egyike, Szapolyai János úgyszintén feszült viszonyban volt a központi vezetéssel (lásd rákosi végzés, 1505), és a mohácsi csatánál a főszeregtől való szándékos vagy szándéktalan távolmaradása révén megnyílt előtte a királysághoz vezető út. Szapolyai János erdélyi vajda volt, de Magyarország királyaként halt meg (I. János); fia, János Zsigmond Magyarország királyaként született (II. János), de Erdély fejedelmeként halt meg. Bár a Szapolyai-dinasztia mindkét királya egész Magyarországra tartott igényt, ennek az adott történelmi helyzetben nem volt realitása: sem az oszmán birodalmi imperiálistus, sem pedig a Habsburg-házi Ferdinánd királyi koronázásával létrejövő kettős királyság nem tette ezt lehetővé. A Szapolyai-ház királyi uralma a magyar föld egésze fölött rövid életű, fennállása alatt pedig mindvégig

instabil volt. Azzal, hogy az ország Szapolyai-párti vezetői – pontosan a mohácsi csata tizenötödik évfordulóján – úgy engedték át a budai várat a töröknek, hogy azoknak még csak cselhez sem kellett folyamodniuk,⁴ a Szapolyai-dinasztia nagy ívű kísérlete megbukott, és hatalma újra arra korlátozódott, ahonnan felemelkedése elindult: Erdélyre. Minden későbbi kísérlet arra, hogy Erdélyből kiindulva megpróbálják a három részre szakadt ország két részét egyesíteni, csak kérészerű sikereket eredményezett.⁵ Újra egybeforrasztani és egybefogni az országot Gyulafehérvárról nem, csak Budáról lehetett. Ezért volt I. Ferdinándtól kezdve százötven éven keresztül az összes magyar király leghőbb vágya Buda visszafoglalása.

Bethlen Gábor
korabeli metszet

1. Erdély, az alternatíva

Az Erdélyi Fejedelemség létrejöttével született meg Erdély mint egyszerre konkrét és szimbolikus alternatíva mindazzal szemben, amit a Habsburg-házi királyok alatt a Magyar Királyság képviselt. A királysággal szemben a fejedelemség jelentette a szabadságot *politikai* és *vallási* értelemben egyaránt, azt a történelmi utat, amely az adott történelmi helyzetben egyedül méltó a magyarsághoz. A fejedelemség volt az idealitás a politikai realitás világán belül, a három közül az az országrész, amely a történelmi kényszerhelyzet közepette megtalálta a legjobb utat, s amely a három országrész közül a még egységes haza jogfolytonos képviselőjének tekintette

magát. Erdélynek ez a szimbolikus jelentősége és történelmi iránymutatása a török uralom előrehaladásával a királyi Magyarországon is egyre inkább teret nyert, és a királyság elutasításának lángja közvetlenül azt megelőzően csapott a legmagasabbra, mielőtt a török iga lerázásával a három országrész a királyság égisze alatt újraegyesült volna (Wesselényi-összeesküvés és a bujdosómozgalom). A nyugodt fejlődést hozó XVIII. században⁶ a fejedelemségnek ez a szimbolizmusa szinte feledésbe merült, de a XIX. században kialakuló nemzeti történelemszemléletünkben a fejedelemség újra visszanyerte eredeti rangját. S ahogy a bujdosómozgalomra rávetült a Rákóczi-szabadságharc kuruc mozgalmának fénye, melynek már nem kellett számolnia a török jelenlét zavaró hatásával,⁷ még élesebbek lettek a helyes és a helytelen politikai döntés közötti határvonalak: a magyarság a reformkortól kezdve csaknem homogén módon a fejedele-

lemség történelmi megoldása mellett tette le a voksát. Ettől fogva Erdély sok tekintetben *állampolitikai* megtestesülése volt annak, amit a kuruc mozgalom a maga elszánt harci szellemével minden stabil statuális háttér nélkül képviselt.

Ez a látásmód természetesen kizárólagosan az egyik oldal szempontjait tükrözi, és minden alkalommal, amikor egy történelmi polaritás fekete-fehérben jelenik meg, okkal gyanakodhatunk arra, hogy a valóság helyzet sokkal árnyaltabb. Ha eltekintünk ettől az egyoldalú szemléletmódtól, akkor azt láthatjuk, hogy mindkét oldal más-más módon és eszközzel kísérte meg megoldani ugyanazt a problémát, és mindkét oldal hitt saját megoldásának helyességében.⁸ Következésképp az Erdély-alternatíva korántsem volt annyira egyértelmű, mint amennyire a XIX. századi gyökerű nemzeti történelemtudatból visszatekintve látszik.

Bár Erdély viszonylagos belpolitikai szabadságot élvezhetett, ennek ára a hűbéri függés volt a Portától – ama Portától, amely vazallusával ugyan kesztyűs kézzel bánt (legalábbis amíg engedelmesnek bizonyult), ám amely a harmadik országrészt szinte a földdel tette egyenlővé, lakosságát tízezerszámra hurcolva el rabszolgának. Erdély török jóváhagyás nélkül nem kezdeményezhetett háborút, illetve a Porta háborúiból nem vonhatta ki magát⁹ – bár az Oszmán Birodalom és az Erdélyi Fejedelemség célja egy nem éppen lényegtelen vonatkozásban szinte azonos volt: a Magyar Királyság bekebelezése és a Habsburg Birodalom felszámolása. Míg az erdélyi külpolitika összhangban volt a Porta érdekeivel, és hadjárataihoz megkapta nemcsak a passzív hozzájárulást, hanem a tevékeny katonai segítséget is, addig komoly sikerei voltak (Bocskai, Bethlen, és részben I. Rákóczi György), de amint külpolitikailag saját lábára kívánt állni, Sztambul azonnal világossá tette számára szabadságának határait. II. Rákóczi György már nem tudta reálisan felmérni, mi az, amit megtehet, és mi az, amit nem, és a határok átlépésével – Lengyelország török jóváhagyás nélküli megtámadásával – egy olyan négyéves (1657–1660) büntető hadjáratot provokált ki a Porta részéről, amelyet a maga korában „második Mohácsként” tartottak számon.¹⁰

A magyar történelmi sors egyik legnagyobb tragédiája, hogy a királyság éppen abban a történelmi pillanatban lépett a politikai „*transzilvanizmus*” útjára, és éppen akkor kezdte el keresni a Portával való *modus vivendi* lehetőségét (Wesselényi-összeesküvés, 1665), amikor Erdély csillaga már leáldozóban volt, s amikor másfél évszázad sorozatos próbálkozásai után először bizo-

nyult legyőzhetőnek a török fél. Ennek eredményeképpen Budavár visszafoglalásának és a török fokozatos kiszorításának művében – *ezer év legnagyobb honi katonai vállalkozásában*¹¹ – a magyar haderők csak igen szerény mértékben vettek részt. Az a sajátságos helyzet, hogy a történelmi Magyarország helyreállítása jószerivel magyar közreműködés nélkül, sőt magyar közreműködés ellenére (Thököly, Apafi) valósult meg, nemcsak azt eredményezte, hogy Habsburg–magyar viszonylatban a magyar pozíció rendkívüli mértékben meggyengült, hanem azt is maga után vonta, hogy a történelmi Magyarország legnagyobb horderejű eseménye mind a mai napig gyakorlatilag hiányzik a nemzet történelmi emlékezetéből.¹²

Hasonló következtetésre jutunk akkor, ha a politikai szabadság után egy pillantást vetünk a *vallásszabadság* kérdésére is. Közismert, hogy Európában először az 1568-as tordai országgyűlés deklarálta a vallásszabadságot, és a három *natio* (magyar, székely, szász) mellé felvette a négy *recepta religiót*, vagyis „bevett vallást” (katolikus, református, evangélikus és unitárius). Az erdélyi vallásszabadság e deklarálása ama János Zsigmond nevéhez fűződik, aki katolikusként született és nevelkedett, majd evangélikus, református, végül pedig unitárius lett. János Zsigmond már e dátumnál egy-két évvel korábban elkötelezte magát a Szentháromság-tagadás mellett, de az Unitárius Egyház megalapítására csak 1568-ban került sor, és a fejedelem egy évvel később hivatalosan is unitáriusként deklarálta hitét. Az 1568-as tordai országgyűlés vallásügyi határozatát tehát az unitárius egyház törvényesítésének, illetve a Szentháromság-tagadók ellen irányuló evangélikus és református támadások *tiltásának* célja vezérelte, s nem a vallásszabadságnak mint olyannak az eszméje. A protestáns egyházak törvényesítése egyébként is megtörtént már korábban: ágostai hitvallás – 1557; helvét hitvallás – 1564. Mindössze tehát annyi történt, hogy János Zsigmond Erdély lutheránus és kálvinista többségével szemben elfogadtatta a maga aktuális unitárius álláspontját. A katolicizmus ebben az összefüggésben semmi szerepet nem játszott, mert az ügyek alakulásába nem volt beleszólása: ugyanez a tordai országgyűlés, amely megszavazta a vallásszabadságot, két évvel korábban (1566) ugyanis arról határozott, hogy „kik az pápai tudománhoz és emberi szerzéshez [a katolikus hit nem isteni eredetű elemeihez] ragaszkodtanak, és abból meg térni nem akarnak, az ő felsége birodalmából [Erdély és a Részek] mindenönnen kiigazíttassanak”.¹³ Vagyis a fejedelemségben a katolikus klerikusokkal szemben gyakorlatilag ugyanaz az elvárás érvényesült,

mint egy évszázaddal később, 1674-ben a Wesselényi-összeesküvés kapcsán a királyságban a perbe fogott protestáns prédikátorokkal szemben, akik csak emigrációval vagy lelkipásztori hivatásuk feladásával kerülhették el az ítéletet (gályarabság).

Miután az utolsó, Vatikán által is megerősített gyulafehérvári püspököt, Gosztonyi Jánost Szapolyai börtönbe vettette, és az ott elszenvedett kínzásokba belehalt (1527),¹⁴ az erdélyi valláspolitikai egyik fő törekvése lett, hogy „az pápista papoknak pispekek ne légyen”, és nemcsak a jezsuitáknak, hanem „még egyébféle római religion való szerzeteseknek klastromok, collegiumok és közönséges helyen templomok ne lehessen” (a szerzetesrendek betiltása), és „az ki pápás papot akar tartani, házánál tartsa” (a nyilvános katolikus liturgia tiltása).¹⁵ Az erdélyi püspökség helyreállításával szemben olyan nagy volt a helyi ellenállás, hogy arra még a Diploma Leopoldinum (1690), vagyis Erdély Habsburg-annexiója után is csak 26 évvel kerülhetett sor (1716, Mártonffy György).¹⁶

A vallásszabadság tekintetében tehát legfeljebb *de jure* volt különbség a fejedelemség és a királyság között, *de facto* nem: a fejedelemség protestáns vezetése alatt élő katolikusok szabadsága semmivel nem volt nagyobb, mint a katolikus vezetés alatt élő királyságban a protestánsok szabadsága.

A kor egyoldalú megítélését talán semmi sem fejezi ki jobban, mint az elhíresült mondás: „Két pogány közt egy hazáért.” Nemcsak azért, mert a megfogalmazás egyenértékűnek tünteti fel az oszmán és a Habsburg-elynyomást, noha azokat kuruc oldalról korántsem kezelték egyenértékűként (fegyveres harcot csak az utóbbi ellen indítottak, gyakran az előbbivel szövetségben); nemcsak azért, mert az oszmán elnyomás és a Habsburg-elynyomás objektíve nem mérhető össze egymással, amit jól mutat az, hogy míg a törökök – és a velük szövetséges krími tatárok – legalább félmillió embert hurcoltak el rabszolgának Magyarországról, addig az utóbbiak egyetlenegy sem,¹⁷ hanem azért is, mert ha volt dinasztija Európának, amelyikre nem mondható az, hogy pogány volt, az éppen a Habsburg, és ha volt dinasztia Európában, amely viszont pogánynak volt tekinthető, akkor az az oszmán.

A fejedelemség és a királyság, a „kuruc” és a „labanc” megoldás közötti választás tehát nem a szabadság és a szolgaság, hanem – ha úgy tetszik – a szolgaság két formája közötti választás volt. A történelem során azonban Erdély mint politikai és vallási alternatíva „zsákutcás fejlődésnek” bizonyult, és sikeresége, vagyis a királyi Magyarország „transzilvanizálása” esetén beláthatatlan következményei lettek volna (Magyarország „balkanizálódása”).

2. Erdély, a nemzeti egység

A fejedelemség megszűnését és Erdély Habsburg-tartományvá válását követően Erdély szimbolikus jelentőségében megjelent egy új elem. A török kiűzése után a három részre szakadt ország két része, a Hódoltság és a Királyság egyetlen egységgé olvadt; Erdély azonban nem lett része ennek az egységnek, hanem megőrizte viszonylagos önállóságát – legalábbis a királyi Magyarország vonatkozásában: egy független kormányzaton (Erdélyi Királyi Gubernium) keresztül közvetlenül Bécsnek volt alárendelve. Ettől fogva fokozatosan nyert teret az a nézet, amely a magyar történelmi integritás helyreállításának legfőbb kritériumát az Erdéllyel való újraegyesülésben látta. Különösen a magyar nemzeti öntudat erősödésével, vagyis a reformkorban kapott egyre nagyobb hangsúlyt ez a gondolat, és a Kossuth-szabadságharc egyik legfőbb törekvése éppen ez volt. A szabadságharc bukása azonban e törekvés megghiúsulását is maga után vonta. Mivel a kiegyezés egyik feltétele magyar részről éppen az unió volt, 1867-től Magyarország és Erdély egysége az elkülönültség hosszú évszázadai után újra egy viszonylag tartós történelmi valósággá vált. A dualizmus kora, az 1867-től 1918-ig tartó késő Habsburg-időszak – az utolsó négy évet leszámítva a boldog békeidők – kétségtelenül az újkori magyar történelem aranykora volt.¹⁸ Trianont követően pedig, amely Erdélyt nem egyszerűen elszakította Magyarországtól, hanem – radikális történelmi nóvumként – egy másik ország részévé tette,¹⁹ Erdélynek mint a magyar egység jelképének szimbolikus funkciója nemcsak újraéledt, hanem a korábbinál még sokkal nagyobb hangsúlyt is kapott. Ettől fogva Erdély eszméje elválaszthatatlanul egybeforrt a trianoni országcsonkítással.

Bár a két világháború között a politika és a közbeszéd életben tartotta Erdély visszaszerzésének lehetőségét, és a II. világháború kínált is egy töredékes és rövid életű megoldást, de ezt követően ez a remény is elveszett. Erdély visszaintegrálódásának realitása olyan messzire került, hogy az még a szimbólumot is elhalványította. A honi bolsevizmus és a „szocialista testvériség” évtizedei alatt Erdély kérdése fel sem merülhetett, s ha Erdély szimbóluma mégsem halt el teljesen, akkor az csak a bűvópatakként továbbélő családi hagyományoknak volt köszönhető.

E tanulmány bevezetésében már szó volt arról, hogy Magyarország és Erdély divergens fejlődése már nagyon korán megindult, és ennek jelei már akkor is tetten érhetőek voltak, amikor Erdély még Magyarország integráns része volt. Mindez abba az irányba mutatott, hogy Erdély történelmi pályáivá nem fog megegyezni az anyaország

történelmi pályáival. Az ország három részre szakadását követően ez a divergens fejlődés felgyorsult. A demográfiai arányok exponenciális változása is egyre jobban a magyar érdekek ellen dolgozott, olyannyira, hogy azok az erdélyi politikusok, akik 1848-ban még vonakodtak az uniótól, mert Erdély önállóságát féltették tőle, 1867-ben már egyértelműen mellé álltak, mert felismerték, hogy a demográfiai arányra hivatkozó román nacionalizmussal szemben csak egyetlen esélyük van: ha az erdélyi román többséget magyarországi román kisebbséggé változtatják. Ez a logika azonban csak az aktuális erdélyi belpolitikai helyzet megerősökölésére volt hatékony, és magában rejtette a visszautés lehetőségét. Az 1867-es unió már magában hordozott bizonyos anakronizmust, mert azt immár sem Erdély, sem Magyarország *inherens* állapota nem tette lehetővé. Erdély elveszítése a trianoni békeszerződés következtében tehát csupán végeredménye volt egy hosszú, évszázadokon keresztül tartó folyamatnak.

A történelmi Magyarország egysége 173 éves szétszabdaltsága után a Vatikán és a Habsburg Birodalom erőfeszítéseinek következtében, egy igazi *keresztes hadjárat* révén állt helyre,²⁰ és Nagy-Magyarország pontosan addig állt fenn, amíg ez a birodalom képes volt garantálni egységét.²¹ Hivatalosan 1918. november 1-én ért véget a Monarchia (november 6-ával bomlott fel közös hadserege), és november 7-én kezdődött el Magyarországnak az a több irányból végrehajtott megszállása és feldarabolása, amelynek végeredményét Trianon az aktuális erőhelyzetnek megfelelően inkább csak konfirmálta, semmint megvalósította.

Trianonban az veszett el, amit Buda visszafoglalásával és a Hódoltság felszámolásával a *Habsburg birodalmi érdek* létrehozott: a *történelmi Magyarország*. A magyar politikai intelligencia még a halál torkában sem ismerte fel, hogy ha van történelmi érdeke Magyarországnak, akkor az az integrációja a Habsburg makrobirodalomba. A történelmi Magyarország – Nagy-Magyarország – ugyanis egy olyan makrobirodalom volt, amely önnön egységét 1526 óta saját erejéből már nem tudta fenntartani, csak egy másik, nagyobb birodalomba integrálódva. Valamiképpen felismerték ezt a Wesselényi-összeesküvés tagjai is, akik a vasvári béke (1664) után úgy gondolkodtak, hogy ha Bécs nem hajlandó felszabadítani a Hódoltságot az oszmán elnyomás alól, akkor fordítsuk meg: Sztambul szabadítsa fel a Magyar Királyságot a Habsburg-elnyomás alól – hogy az *Oszmán Birodalom égise alatt* helyreállhasson Magyarország „egysége”.²² Azzal, hogy a magyarság (legalábbis a magyarság „kurucos” fele) 1526 után, különösen pedig 1699 (a török kiűzése) után saját nemzeti érdekeit elsősorban és mindenekelőtt

a Habsburg-uralom ellenében fogalmazta meg, katasztrofális történelmi vaksága folytán maga alatt fűrészelte a fát.²³ A Habsburg-ellenesség másik vetülete a nemzeti elv erőltetése volt, ámde ugyanazok a politikai törekvések, amelyek a Habsburg Birodalom dezintegrációját szerették volna elérni, a történelmi Magyarország dezintegrációjához vezettek. S e kettő egyazon történelmi pillanatban valósult meg: 1918-ban (hivatalosan Magyarország vonatkozásában 1920-ban). Míg tehát a Habsburg-ellenesség a történelmi Magyarország egységének *külső kereteit* ásta alá, addig a nacionalizmus a történelmi Magyarország *belső egységének* szétfeszítő erőit szabadította fel. Nagyon jól látszott ez 1848–49-ben, amikor Magyarország egyszerre vívta szabadságharcát a Habsburg makrobirodalommal szemben, és önvédelmi harcát a magyar mikrobirodalom népeinek szabadságharcával szemben. Széchenyi István jól látta a vak Habsburg-ellenesség és az úgyszintén vak nacionalizmus végzetes hatását, és 1841. február 1-jei keltezésű, Deák Ferenczhez írott levelében így fogalmazott: „Kimondhatatlan bú nyomja lelkemet. [...] A *Pesti Hirlapot* [Kossuth lapját] [...] egyenesen Pandora szelenczéjének tartom, melyből [...] *in ultima analysi* kárhozatot látok folyni nemzetünkre. Én ezt nem fogom tűrni, [...] hogy otrombául elgázolják azon magot, mely már csírázik és az egész hazai erőmű túlhív [...] által minden irányon túl hajtva, végkép annyira megakadjon, mikép azt ismét egyedül valami dictatura [vö. Bach-korszak] hozhassa helyre. [...] Kész vagyok és váltig elhatározott [...] ily mindent felzavaró terrorismusi irányok ellen szegülni, melyek jóllehet csak kezdetben még, már is telvék sansculotti szellemmel.”²⁴

Trianon egy hosszú történelmi folyamat keretében érlelődött, melynek során a paroxizmus kitörését egy rövid *lucidum intervallum* előzte meg: az unió (1867–1918/1920). De mintha mindez csak azért lett volna, hogy Erdély Romániához csatolása annál fájdalmasabb legyen a magyarság számára. Trianon megismételte Mohácsot, hiszen a kierősökölött békekötés hatására a történelmi Magyarország több mint kétharmadát veszítette el a területének, vagyis kisebbségre zsugorodott össze, mint a hódoltság korának Magyar Királysága.

Erdély a természetes történelmi folyamatok, a magyar politikai vakság és önsorsrontás, illetve Trianon egyszerre irracionális és brutális döntése révén veszett el nemcsak Magyarország számára, hanem még *magának Erdélynek a számára is*. Hogy azonban ilyen körülmények között is megőrizte szimbolikus szerepét az összmagyarság számára, az már Erdély szimbolikus jelentőségének egy másik oldalához kapcsolódik.

3. Erdély, a tiszta forrás

Hogy Erdélyben még a XX. század második felében, a Ceaușescu-diktatúra alatt is milyen – addig ismeretlen – vitális energiák rejtőztek, semmi sem mutatja jobban, mint az, hogy a nemzeti-történelmi Erdély-tudat *mélypontján*, éppen akkor, amikor a bolsevik diktatúra fogságába jutva az Erdély-tudat a legmélyebben süllyedt bele a magyar kollektív tudattalanba, az anyaország képes volt olyasmit meríteni Erdélyből – Erdély pedig képes volt olyasmit adni az anyaországnak –, ami az előbbi kultúrájába új életet lehel. Mintha csak Erdélyben ott rejtőzött volna valamiféle mindaddig felfedezetlen „aranytartalék”, mely csak arra várt, hogy elérkezzen felfedezésének pillanata.

Hamvas Béla az 1930-as években a magyarság súlyos szimptomájaként mutat rá a cigányzene/magyarnóta jelentőségére az elmúlt egy-két évszázad magyar kultúrájának szempontjából: „Hogy a nemesség ezt a magyar nép zenéjével nemcsak huzamosan, hanem véglegesen összetévesztette, és hogy azt a magáénak tartotta és erre hivatkozva a hagyományos zenét megtagadta, ennek jelentősége csak akkor mérhető fel, ha valaki tudja, hogy a zenének egy nép életében milyen szerepe van, és minden nép életében minden időben milyen szerepe volt. [...] A cigányzene édeskés vinnyogása és cifra érzelgése a nép és a nép valódi zenéje közé ékelődött, és az újabb népdalkutatás érvei és tényei ellenére ezen a helyen maradt. [...] Generációk tönkretett ízlése már kitarat mellette.”²⁵ Bartók és Kodály még úgy vélte, hogy a magyar népzene rendkívül értéke csak úgy menthető át a népi kultúra utáni korba, ha elemeit a műzene felszívja magába. Ami azonban ennek során elveszett, az éppen az volt, ami a népzene „lelkét” adta. A műzene legfeljebb a népzene „testének” egyes elemeit képes integrálni. A Kodály-módszer, mely egy műzenei metódus alkalmazását jelenti arra a népzeneire, amely évszázadokon keresztül a természetes hagyományozódás módszerével bontakozott ki és hódította meg a falu világát, alapvetően alkalmatlan volt arra, hogy a tömegekkel is megszerettesse a népzeneit, s amit kevesekkel mégis meg tudott szeretetni, az is csupán a népzeneinek egy műzenésített változata volt. Az 1970-es évek elején azonban néhány fiatal zenész Bartók és Kodály inspirációjára, de mégis *saját ösvényt taposva ki*, a tiszta forrást nemcsak arra használta, hogy merítsen belőle, hanem arra is, hogy vizét minél több emberhez elvezesse. Amit ők megmutattak nekünk, az immár az autentikus népzene volt. Bár a népzeneit gyakran ők sem hagyták meg eredeti formájában, és feldolgozásaikban igyekeztek a kor „akusztikai” követelményeinek megfelelni, ennek érdekében nem arra törekedtek, hogy a népzene egyes elemeit egy tőle idegen zenei világba ültessék át, mint népzenekeutató

elődeik, hanem olyan eszközöket alkalmaztak, amelyek *kompatibilisek* voltak a népzene eredendő természetével. Amit ekképpen lehetővé tettek, az a népzene *aklimatizációját* jelentette egy olyan modern urbánus kulturális környezetben, amely alapvetően idegen volt tőle. Ez azonban éppen az *identitásának* megőrzését szolgálja. Ezrek és ezrek tanultak bele ekképpen öntudatlanul a népzene szeretetén és a néptánc gyakorlásán keresztül a népi kultúrába. Kiderült, hogy az eredeti környezetében még élő népzene valójában csak a néptáncal alkot teljességet: önmagában csaknem éppoly „fállábú óriás”, mint a néptánc népzene nélkül. A népzene jó része ugyanis már jóval „tetten érését” megelőzően *tánc alá való muzsika* volt (kivéve a szokásokhoz kapcsolódó zenék egyre szűkülő körét), s élővé csak a néptáncal együtt lehetett. Népzene és néptánc egyetlen szimbiotikus egységet képezett, egyetlen érem két oldalát alkotta, és a táncmozgalom rájött arra, hogy ezt a kettőt, bár lehet, de nem szabad elválasztani.

S a tiszta forrás, ahonnan a táncmozgalom képviselői, a „nomád nemzedék” tagjai Magyarországra és a mi modern kultúránkba vezették a népzene és a néptánc tiszta vizét, nem más volt, mint *Erdély*. Erdély a maga nemzeti arca után váratlanul és minden előzmény nélkül megmutatta *népi* arcát.

A hetvenes évektől kezdve, a Kádár/Ceaușescu-éra kelles közepén népzeneészek és néptáncosok, kézművesek és amatőr vagy hivatásos folklórkutatók egész serege indult meg Erdély irányába, hogy ott megtalálják a népművészet és a népi kultúra autentikus forrásait. A népzene és a néptánc magával hozta a népviselet, a népi szöveg és hímzés, a fazekasság, a népi vallásosság stb. újrafelfedezését, de igazi *múzsai* módon, nem úgy, mint ahogy azt múzeumok, a halott relikviák tárházai teszik, hanem élő tradícióként. Erdély attól fogva a népi kultúrának azzá a tiszta forrásává vált, amely még mind a mai napig képes újat adni azoknak, akik az igazi régít keresik. Ahol pedig már kiapadt a forrás Erdélyben,²⁶ s már-már feledésbe merült a saját kultúra, ott gyakran a hálás anyaországiak azok, akik *visszatartítják* azt, amit az erdélyi népi kultúrából – elsősorban néptáncból – az elmúlt évtizedekben elsajátítottak.

A *táncmozgalom* jelentősége, bár az anyaországiak elől többnyire rejtett, mégis túlbecsülhetetlen. „Vannak mozgalmak, amelyek mélyén időtlen gesztusok munkálnak” – mint ahogy Zelnik József megfogalmazta a táncmozgalom szinte üdvtörténelmi súlyát a magyarság vonatkozásában.²⁷ Szinte lehetetlen felbecsülni a táncmozgalom valódi értékét. Egy néppel ismertette meg öntudatlanul megélt, de soha meg nem ismert múltját, világviszonylatban is kiemelkedő gazdagságú és mi-

nőségű népi kultúráját és népművészetét, eleven formában árasztva bele azt a jelenbe. Ha van igazi hungarikum, akkor az ez: a táncházmozgalom – a táncházmozgalom a hozzá szorosan kapcsolódó néprajztudománnyal egyetemben, mellyel folytonosan és kölcsönösen megtermékenyítették és megtermékenyítik egymást. Ha nincs táncházmozgalom, ha ez az alapvetően „népi” mozgalom nem fejt ki a maga tudományos hatását a honi és erdélyi néprajztudományra és kulturális antropológiára, az erdélyi népi kultúra és népművészet gyakorlatilag nyomtalanul sülyed el. A „kincses Erdély” felfedezője nem önmaga volt, hanem a *nincstelen* trianoni Magyarország. A táncházmozgalom volt az, amely hosszú évszázadok után a történelem legsötétebb pillanatainak egyikében képes volt *kulturálisan újraegyesíteni* Erdélyt az anyaországgal. Igazi lázadás volt ez, akárcsak a hippimozgalom, csak éppen szelídebb – viszont lázadása annál mélyebbről fakadt! A táncházmozgalom hallatlan és egyedülálló erénye az volt, hogy a '68-as diáklázadásokkal és a Hair-nemzedékkel ellentétben ez a lázadás „nem valami ellen, hanem valamiért”²⁸ indult el. És ez minden valódi lázadás igazi ismérve. Úgy győzte le Trianont, mint a kereszténység a Római Birodalmat: nem is harcolt ellene. *Lénye szerint állt fölötte.*

S mindennek forrása volt: Erdély. Nem mintha a Felvidéken, a Délvidéken vagy Kárpátalján – vagy éppen az anyaországban – ne lettek volna a népművészetnek és általában a népi kultúrának még többé-kevésbé eleven szigetei. Mégis éppen a népművészet erdélyi felfedezése segítette hozzá a honi pionirokat ahhoz, hogy ha szerényebb mértékben is, de lényegileg ugyanezt felfedezzék a Felvidéken, a Délvidéken és Kárpátalján – és azután a trianoni országhatárokon belül is.

4. Erdély, a lelki középpont

Van egy pont, ahol nemzeti kultúra, népi hagyomány, vallási tradíció összeér: *Csíkсомlyó*.

Csíkсомlyó a magyar összetartozás szimbóluma.

Magyar földön számos kiemelkedő búcsújáráhely van, a mai országhatárokon belül és azokon kívül is: Mátraverebély-Szentkút, Máriapócs, Sajópálfalva, Csatka, Andocs, Búcsúszentlászló, Zólyom, Máriaradna, Pétervárad-Tekia, Füzesmikola. Mégis, ami az összmagyarság nemzeti zarándokhelyévé vált a rendszerváltás óta, az a Kárpát-medence *legkeletebbi* búcsújáráhelye lett.

Csíkсомlyó eredendően voltaképpen nem is magyar, hanem *székely* búcsúhely – legalábbis ha figyelembe vesszük a három erdélyi nemzet (magyar, székely, szász) évszázados elkülönülését. Erdély magyarsága szinte fel-

oldódott a román tengerben, míg székelysége csaknem érintetlenül megmaradt. Székelyföld magyar sziget az elrománosodott-elrománosított Erdély közepén. Talán éppen azért is maradhatott meg, mert az anyaországtól való távolsága nem veszélyeztette az anyaországhoz való visszakapcsolódását. Székelyföld ilyen módon valamilyen a magyar megmaradás szimbóluma lett – és azon belül is kiemelkedő hely illeti meg Csíkskéket. *Csíkсомlyó képviseli Csíkskéket, Csíkskéek egész Székelyföldet, Székelyföld egész Erdélyt, Erdély pedig az egész történelmi Magyarországot.* Csíkсомlyó ekképp Trianon eleven tagadása. Csíkсомlyó úgy tudott egy egész nemzet és összes egyháza búcsúhelyévé válni, hogy közben megőrizte eredendő csíki katolikus mivoltát.²⁹ Csíkсомlyóban egymásra talált és újra egybekapcsolódott az a két valóság, amely már régen eleresztette egymás kezét: a nemzet és a *vallás*. Csíkсомlyó újra képes volt arra, hogy a nemzeti eszmének vallási dignitást kölcsönözzön. Csíkсомlyó az, ahol a *keresztények Istene és a magyarok Istene* újra eggyé vált.

Csíkсомlyó legendáját az utóbbi időkben vallási és tudományos oldalról is sok kritika érte. A legenda szerint, miután az unitárius János Zsigmond a katolikus székelységet sikertelenül próbálta vallása feladására és az unitárius hit felvételére kényszeríteni, haddal vonult ellene, ám a székelyek 1567 pünkösdjén csodálatosképpen megfutamították a fejedelem seregét. A csata azonban csak a székelység emlékezetében létezett, a történelmi valóságban nem. A csíkсомlyói búcsú eredetlegendája ilyen módon híjjával van a konkrét történelmi realitásnak – de hogy a katolikus székelységnek sokat kellett szenvednie az unitárius János Zsigmondtól, az vitathatatlan tény. A székelyek hagyományos jogainak folyamatos megnyirbálása vezetett a székelység 1562-es felkeléséhez, melyet János Zsigmond nemcsak egyszerűen vérbe fojtott (a két fővezért karóba húzatta, a többi vezetőnek orrát, fülét és kezét vágatta le), hanem az addig szabad székelyeket is jobbágyorsba taszította, és mindezen felül a székelység megalázására örök mementóként – és sakkban tartásuk érdekében – két várat építtetett velük: „Székelytámad” és „Székelybánja” várat. Miközben az 1566 májusában tartott tordai országgyűlést követően a közsékelyeket „százával adományozzák el [...] közönséges jobbágyoknak”,³⁰ az ugyanezen év decemberében záruló „szebeni országgyűlés elrendelte a bálványimádónak tartott felekezetek kitiltását az országból, ami a katolikus papság és a katolikus egyház teljes ellehetlenítését jelentette”.³¹ A határozat mindenekelőtt a katolikus székelységet sújtotta, akik így egyházszerkezeti és lelkipásztori vezetés nélkül maradtak. Mivel a határozat egészen az 1566-os évnél a végén született, a székelység

bizonyára csak 1567-ben értesült róla, abban az évben, amely az unitarizmus nagy történelmi diadalának (1568) vigíliája³² – és máris ott vagyunk annál a történelmi pillanatnál, amely a katolikus székelység és a vallását fenyegető fejedelmi csapatok csatájának legendájában manifesztálódott: a katolikus székelység mindenféle vallási – és politikai – üldöztetés ellenére is megőrizte vallását.

Mohay Tamás úttörő tanulmánya szerint Csíksomlyó eredetlegendájának forrása az utolsó előtti tatárdúlás lehetett (1694), amely elsősorban a székelységet sújtotta, s amely Mohay kutatásai szerint gyakorlatilag egybeesett a legenda születésével.³³ A csíki székelyek tatárbetörés elleni sikeres védekezésének több eleme is feltűnő hasonlóságot mutat a csíksomlyói eredetlegenda elemeivel, és mindkettőben kulcsszerepet játszott egy-egy pap: a

Gyimesi „muzsikás”
csángó legényekkel.
Gyimesközéplak
1940 k.

legendában a gyergyófalvi István pap, míg a történelemben Nizet Ferenc (François Nizet), németalföldi franciskánus szerzetes volt az, aki az ellenállás lelki hajtóerejének bizonyult. E sikeres hadi vállalkozás szerencsésen egybeesett azzal a történelmi pillanattal, amelyben Erdély megszűnt török vazallusnak lenni, és a Habsburg Birodalom részévé vált, s így véget ért az erdélyi katolicizmus évszázados elnyomása – mely a búcsújárást éppúgy lehetetlenné tette, mint a Ceaușescu-éra valláspolitikája.

Így vált Csíksomlyó katolikus, de mégis ökumenikus zarándokhellyé, messze megelőzve az egyházak XX. századi közeledését. A csíki katolikusok vallási sérelmeik ellenére is felül tudtak emelkedni a felekezeti különbségeken, mint ahogy a protestáns egyházak hívei is meg tudták látni Csíksomlyóban azt az értéket, ami fölötté áll a felekezeti elkülönültségnek. Így válhatott Csíksomlyó *nemzeti zarándokhelyüinkké*, a Kárpát-medencei magyarság lelki központjává.

E tanulmányt Padányi Viktor mély igazságot képviselő gondolatával nyitottuk: *A nemzeti történettudomány, amelynek a pusztán igazságkeresésen kívül más célja nincs, abszurdum.* Erdélynek az anyaországtól való elszakadását követően mindvégig jelentős szimbolikus szerepe volt, és az Erdély-eszmében rejlő szinte kimeríthetetlen potencialitás még a rendszerváltás pillanatában is képes volt arra, hogy megtermékenyítse a magyar nemzetudatot. Láthattuk azonban azt is, hogy szinte kivételesen az, amikor a történetiség és szimbólum egybeesik. Tökéletes egybeesést nem is lehet elvárni. De azt sem lehet elfogadni, ha ennek az egybeesésnek a helyét egy végletes kettősség, egy igazi dichotómia foglalja el. A nemzet egyik fele nem zárhatja ki a nemzet másik felét csak azért, mert nem oszmán, hanem Habsburg-égisz alatt kereste nemzetét megmaradását és boldogulását – ráadásul egy olyan alternatívában, amely végül is tényleg a nemzet hosszú távú megmaradásához és boldogulásához, a Kárpát-medence politikai egységéhez: a Szent István-i Magyarország újjászületéséhez vezetett. Mindaddig, amíg a magyarság a nemzeti Erdély-eszme mögött húzódo kuruc-labanc ellentétet a jó és a rossz, a hazafi és a hazaáruló ellentétének látja, s nem képes úgy rátekinteni, mint egy tragikus – elsősorban török érdeket szolgáló – *testvérháborúra*, saját történetének csak az egyik felét fogja tudni integrálni, és pusztán esetlegességet fog látni abban, hogy a magyarság a Habsburg-kötélkéből való megszabadulás örömmámorának éjszakája után Trianon gyásznapjára ébredt. A Habsburg-ház égisze alatt újraegyesített (1699), majd Erdély uniójával (1867) újjá-

született történelmi Magyarország ugyan már nem tündökölt régi történelmi fényében (mert hiszen a nemzet nem saját erejéből valósította meg saját nemzetteseinek integrációját), de hogy ilyen módon is mekkora értékkel rendelkezett a magyarság számára, azt éppen *elvesztése*: Trianon tudta csak igazán megmutatni.

JEGYZETEK

- 1 PADÁNYI Viktor: *Dentu-Magyarica*. Veszprém, Turul, 1989, 6.
- 2 Ennek eredményeképpen a X. század második felének gyulai fölveték a keleti rítus szerinti keresztiséget.
- 3 Ezzel egyúttal derékba törte azt a *specifikusan erdélyi* „válsáspolitikai kísérletet” is, mely a későbbi Szent István-i és Szent László-i módszerekkel szemben a kereszténység terjesztésének egy lényegesen „puhább” változatát képviselte. A kereszténység magyar kulturális-vallási talajba való lassú, de szerves belegyökereződésének, a vezetői rétegből a népszintjére való fokozatos „leszivárgásának” már csak azért is nagy esélye lett volna, mert nem volt igazi honi riválisa.
- 4 Az, hogy Szulejmán „csellel” vette be Budát, meglehetősen eufemisztikus megfogalmazás. Az oszmán sereget a Habsburg-erők ellen *segítségül hívó* Szapolyai-párti vezetőknek voltaképpen nem volt más választásuk, mint a törökök beengedése a várba.
- 5 Sem Buda, sem általában a harmadik országrész, vagyis a Hódoltság visszafoglalására Erdély részéről nem történt – de az erőviszonyok ismeretében nem is történhetett – kísérlet.
- 6 A Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári béke (1711) és a reformkort lezáró Kossuth-szabadságharc kirobbanása (1848) között – Magyarország történelmében egyedülálló módon – 137 év *keresztül* nem volt hadszíntér, leszámítva a keleti országhatárt sújtó rövid életű tatár betörést (1717), valamint a nyugati országhatárt sújtó, úgyszintén rövid ideig tartó francia betörést (1809).
- 7 Ez azonban nem Rákóczinak, hanem a Portának köszönhető, mely a karlócai békét követően Rákóczi erőfeszítései ellenére sem volt hajlandó hadba lépni Bécs ellen, illetve tevékenesen segíteni Rákóczit. Rákóczi török (és tatár) szövetségkeresési kísérleteiről lásd pl. PAPP Sándor: *Krími tatár és magyar érdekazonosság a Rákóczi-szabadságharc idején = A végvári dicsőség nyomában. Tanulmányok Balassi Bálintról és koráról*. Szerk. KISS Gábor Ferenc – KRUPPA Tamás, Szeged, Belvedere Meridionale, 2004, 41–56.
- 8 Jól látszik ez a „kuruc” Bethlen és a „labanc” Pázmány esetében.
- 9 Ha mégsem vett részt ezekben, akkor másmilyen módon kellett kivennie részét a közös teherviselésből: például az 1672-es és 1674-es lengyelországi hadjáratokban 600-600 hatökrös szekérnyi élelem – és természetesen kétszer 3600 ökör – támogatást kellett biztosítania a Porta számára.
- 10 CSORBA Dávid: *A zászlós bárány nyomában. A magyar kálvinizmus 17. századi világa*. Bp., Kálvin, 2011, 95–110. (az *Erdély s Partium Mohácsa [1657]* című fejezet).
- 11 Az egész hadjárat 16 éven keresztül tartott, és ezer év alatt egyetlen csata vagy ostrom sem járt annyi véráldozattal (45 000 fő), mint Buda visszafoglalása. Összehasonlításképpen: a mohácsi csata áldozatainak száma magyar részről 18 000 fő volt.
- 12 Miközben Buda visszafoglalása Európa-szerte ünnepelt esemény volt, és Boldog XI. Ince pápa – Magyarország felszabadításának *spiritus rectora* – Szent István király ünnepét a győzelem napjára, vagyis szeptember 2-ára helyezte át, ünneplését pedig az egész katolikus egyház számára kötelezővé tette, Magyarországon nemhogy nemzeti ünnep nem lett belőle, de a történettudomány szűk világán kívül alig ismeri valaki.
- 13 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek I–XXI*. Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1875–1898. II. 302–303. A helyzet ellentmondásosságát jól érzékeltetik a korabeli vallási viszonyok kutatóinak szavai: „Az 1568-i tordai országgyűlés engedélyezte ugyan a hithirdetés szabadságát, de változatlanul érvényben hagyta a katolikus egyház korábbi [1566-os] jogfosztását.” FORGÓ András – GUITMAN Barnabás – TUSOR Péter: *Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon*. Piliscsaba, Pilisart, 2014 (digitális tankönyv: www.tk.pilisart.hu).
- 14 1526-ban Szapolyaival együtt Gosztonyi is elindult a maga seregével Gyulafehérvárról, hogy csatlakozzon a királyi haderőhöz, mivel azonban Szapolyai ezt megakadályozta, a kettős királyság születésekor szembefordult vele, és Ferdinánd híve lett.
- 15 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. i. m.* VI. 171–172. Az 1610-i beszercei országgyűlés határozatai.
- 16 Elődje, Illyés András püspök 1697-ben ugyan átvette hivatalát Gyulafehérváron, azonban onnan első püspöki szentmiséje után azonnal távozni kényszerült, és Erdélybe többé nem is térhetett vissza.
- 17 Egyedüli kivételt azok a prédikátorok jelentik, akiket felségárulás címén kényszermunkára (gályarabság) ítélték. A gályarabságot mint kényszermunka-büntetést súlyos bűnök esetében a XVIII. század végéig alkalmazták.
- 18 Mindaz, ami ma Magyarországot, különösen pedig Budapestet a nemzetközi turizmus vonzó célpontjává teszi, vagy

- ebben az időszakban jött létre, vagy az újkori magyar történelem ezüstkörében: a reformkorban.
- 19 Ennek jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az elszakított erdélyi országrész több mint tízezer négyzetkilométerrel nagyobb volt, mint a trianoni Magyarország területe.
 - 20 Voltaképpen ez volt az utolsó – s egyúttal a legsikeresebb – kereszties hadjárat. XI. Ince pápa nemcsak pénzügyileg támogatta ezt az utolsó kereszties hadjáratot, hanem azt is sikerült elérnie, hogy a törökellenes háború során Franciaország ne támadja hátba a Habsburg Birodalmat – enélkül ugyanis örülség lett volna belefogni egy ilyen volumenű hadi vállalkozásba.
 - 21 A Magyar Királyság területi integritása a Habsburg-érában csupán egyszer csorbult: a napóleoni háborúk következtében Horvátország 1809 és 1813 között „Illír tartományok” néven a Francia Birodalom részévé vált (kormányzója egy ideig a hírhedt rendőrminiszter, Joseph Fouché volt), de a Szent Szövetséget létrehívó bécsi kongresszus (1814–1815) révén a terület újra a Habsburg Birodalom, illetve azon belül a Magyar Királyság része lett – Trianonig.
 - 22 A sors fintora, hogy a török fél visszautasította ezt a tervet (noha az erőviszonyok ekkor inkább még felé billentették a mérleg nyelvét), és csak közvetlenül azt megelőzően volt hajlandó szembefordulni Béccsel, amikor már meg voltak számlálva a napjai, magával rántva a kudarcba Thökölyt (Felső-Magyarország) és Apafit (Erdély) is. Másfelől azonban éppen Thököly látványos, de kérészetű Felső-magyarországi Fejedelemsége volt az, amely IV. Mehmed szultánt e végzetes lépésre indította.
 - 23 Bár a szatmári békét követően a XVIII. században ez a Habsburg-ellenesség – nem utolsósorban a Rákóczi-szabadságharc minden megtorlás nélküli lezárásának köszönhetően – csak lappangott, újraélesztésében kétszeresen is döntő szerepe volt II. Józsefnek: egyrészt ugyanis felvilágosodott centralizációs törekvései – sok egyéb nem specifikusan magyar érdek mellett – mélyen sértették a magyar nemzeti érdekeket is; másrészt másodutódja, II. Ferenc (ur. 1792–1835) a maga konzervatív politikai fordulatával radikálisan szembefordult azzal a magyar – de nem csak magyar – nemesi felvilágosodással, amely éppen a „kalapos király” uralkodása alatt indulhatott útjára.
 - 24 ZICHY Antal: *Gróf Széchenyi István életrajza I–II.* Bp., Ráth Mór, 1897, II. 466.
 - 25 HAMVAS Béla: *Az öt génusz.* Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1985, 121–122. (Kiemelések általam – B. F.)
 - 26 Paradox módon Ceaușescu kultúrpolitikája inkább konzerválta a népi kultúrát, míg az azt követő demokratikus-liberális kultúrpolitika hatására meglepő gyorsasággal tűnt el az, ami addig megmaradt.
 - 27 ZELNIK József: *Negyven év után.* Bp., Magyar Művészeti Akadémia, 2012, 45.
 - 28 Uo., 21.
 - 29 Csíksomlyó e ma jól ismert jellegzetessége meglepő módon egészen a XVIII. századig megy vissza: a búcsú egyik legkorábbi, 1737-es ismertetése szerint „csatlakozni szoktak a különböző országrészek *eretnekei is*” (Györffi Pál) – vagyis Erdély különböző részeinek protestánsai is rendszeresen felkeresték Csíksomlyót. Idézi MOHAY Tamás: *Egy ünnep alapjai. A csíksomlyói pünkösdi búcsú új megvilágításban = Tabula* (Budapest), 2000, 2. sz., 230–256., 241.
 - 30 *Erdély története I–III.* Szerk. KÖPECZI Béla, Bp., Akadémiai, 1988, I. 502.
 - 31 BALOGH Judit: *Reformáció a Székelyföldön = Egyháztörténeti Szemle* (Sárospatak), 2017, 3. sz., 30–41., 36.
 - 32 „Az uralkodói támogatás is sokat segített abban, hogy [az unitárius hit] rendkívül gyorsan terjedt 1566 után Erdély-szer- te.” BALOGH: *i. m.* (2017), 36. (Kiemelések általam – B. F.)
 - 33 MOHAY: *i. m.* (2000), 241. Mohay később könyv formában is kidolgozta elméletét. MOHAY Tamás: *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány.* Bp., L'Harmattan, 2006, különösen a 120. o.